



## UvA-DARE (Digital Academic Repository)

### Burgerschap

Daas, R.; Dijkstra, A.B.

**Publication date**

2016

**Document Version**

Final published version

**Published in**

Skills voor de toekomst: een onderzoeksagenda

[Link to publication](#)

**Citation for published version (APA):**

Daas, R., & Dijkstra, A. B. (2016). Burgerschap. In Skills Platform (Ed.), *Skills voor de toekomst: een onderzoeksagenda* (pp. 31-38). Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

**General rights**

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

**Disclaimer/Complaints regulations**

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

# SKILLS VOOR DE TOEKOMST: EEN ONDERZOEKS- AGENDA

Skills-platform

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW)

# SKILLS VOOR DE TOEKOMST: EEN ONDERZOEKS- AGENDA

**Skills-platform**

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW)



Centraal Planbureau



Sociaal en Cultureel Planbureau



Radboud Universiteit



Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Dit is een uitgave van het Skills-platform

Het skills-platform bestaat uit onderzoekers van:

Centraal Planbureau (CPB), EP-Nuffic, Hogeschool Windesheim, instituut voor toetsontwikkeling Cito, Maastricht University (UM), nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling SLO, Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek (NRO), NIVOZ, Rijksuniversiteit Groningen (RUG), Research Centre for Education and the Labour Market (ROA), Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Universiteit Twente (UT) en de Universiteit van Amsterdam (UvA). Aan deze publicatie werkten ook experts mee van Glasgow Caledonian University en Radboud Universiteit.

Het skills-platform wordt bij elkaar gebracht door het:

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Directie Kennis

Postbus 16375 | 2500 BJ Den Haag

[www.rijksoverheid.nl/ocw](http://www.rijksoverheid.nl/ocw)

november 2016

# Voorwoord

Skills of vaardigheden zijn van groot belang voor het succes van mensen in hun loopbaan, de maatschappij en voor hun welbevinden. Toch weten we nog weinig over hoe kinderen en volwassenen skills leren, hoe dat verschilt of overeenkomt bij verschillende typen skills en wat helpt bij het ontwikkelen en behouden van de skills. Welk type skills leren kinderen en volwassenen, wanneer en waar?

Tegelijkertijd is er een toenemende maatschappelijke en beleidsmatige aandacht voor skills, waardoor de antwoorden op deze vragen ook zeer relevant worden. In de dialoog rondom Onderwijs2032 en de ontwikkeling van het curriculum komt meer kennis over het aanleren van skills van pas. Daarnaast vraagt een veranderende arbeidsmarkt als gevolg van technologische ontwikkelingen om meer en een andere set aan skills. Het vraagt om andere typen vaardigheden die ons uniek maken ten opzichte van technologie en vraagt om mensen die permanent blijven leren en indien nodig nieuwe typen vaardigheden bijleren. Willen we adequaat op deze veranderingen inspelen, dan moeten we meer kennis genereren over het aanleren en meten van diverse skills op diverse leeftijden.

Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) brengt sinds 2010 wetenschappers en deskundigen bij elkaar in een skills-platform. Hierin zijn onderzoekers verenigd van universiteiten (Universiteit van Amsterdam (UvA), Rijksuniversiteit Groningen (RUG), Universiteit Twente (UT) en Maastricht University (UM)) en verschillende instituten zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), het Centraal Planbureau (CPB), het instituut voor toetsontwikkeling Cito, EP-Nuffic, het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek (NRO), het NIVOZ, de onderwijsinspectie, het Research Centre for Education and the Labour Market (ROA) en het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling SLO. Dit platform wisselt kennis uit over onderzoek en verkent waar nieuw onderzoek zich op zou kunnen richten. Eerder heeft dit platform de basis gelegd voor een voorstudie voor programmering van onderzoek en beleid (Investeren in skills en competenties, 2014, door Wiljan van den Berge, Remmert Daas, Anne Bert Dijkstra, Tahnee Ooms en Bas ter Weel). Vervolgens heeft dit platform de programmering van onderzoek op het gebied van skills verder uitgewerkt in overleg met vertegenwoordigers van diverse instellingen, het NRO en het Ministerie van OCW, met het oog op het opzetten van een overkoepelend onderzoeksprogramma.

Deze publicatie presenteert het resultaat van de discussies in het skills-platform: een overkoepelend onderzoeksprogramma dat een overzicht geeft van de huidige stand van skills onderzoek en prioriteiten aanbrengt in de onderzoeksvragen die nog open liggen. Het ministerie van OCW beschouwt deze publicatie vooral ook als een publieke onderzoeksagenda die inspiratie biedt aan onderzoekers, instellingen en opdrachtgevers van onderzoek om meer kennis en inzicht over skills te krijgen.

Hierbij wil ik de experts in het skills-platform van harte bedanken voor hun bijdrage aan de discussie, de totstandkoming van de hoofdstukken en het verbeteren van deze publicatie: Juliette Walma van der Molen (UT), Joke Voogt (UvA/Windesheim), Petra Fisser (SLO), Monique van der Hoeven (SLO), Marie Christine Opdenakker (RUG), Guuske Ledoux (UvA), Hartger Was-sink (NIVOZ), Anja Deelen (CPB), Adinda van Gaalen (EP-Nuffic), Rolf van der Velden (ROA, UM), Erik Roelofs (Cito), Cor Sluijter (Cito) en in het bijzonder ook Remmert Daas (UvA) en Anne Bert Dijkstra (Onderwijsinspectie/UvA) voor hun hulp bij de redactie. Daarnaast willen we ook voor hun bijdrage vanuit het NRO bedanken: Linda Sontag, Renée Middelburg en Jelle Kaldewaij. Voor het hoofdstuk over internationale skills danken we ook Jeanine Gregersen-Hermans (Glasgow Caledonian University) en Mirjam Broersma (Radboud Universiteit). Ook bedank ik graag André de Moor en Marjolijn de Boer (Ministerie van OCW) voor de ondersteuning van het skills-plat-form en de redactie van deze publicatie.

OCW investeert in meer kennis over skills. Zo werken we onder andere samen met de Sociaal-Economische Raad (SER), de ministeries van SZW, EZ en Financiën en met de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) aan een Nationale Skills Strategie en geven we met de ministeries van EZ en SZW vervolg aan de Netherlands Skills Survey (NSS).

Deze publicatie laat zien dat we van verschillende skills al kennis hebben over de onder-delen daarvan, maar vooral nog veel zouden willen weten over het verwerven, ontwikkelen en onderhouden van deze skills gedurende de levensloop. Deze publicatie biedt dan ook een concrete programmering voor onderzoek waarmee opdrachtgevers en onderzoekers aan de slag kunnen.

*Jeanne van Loon* - voorzitter skills-platform, Directie Kennis, Ministerie van OCW

# Inhoud

<i>Voorwoord</i>	3
<b>1. Inleiding en categorisering van skills</b>	9
Inleiding	9
Categorisering van skills in voorstudie van skills	9
Nieuwe categorisering en onderzoeksuitdagingen	11
<b>2. Advanced skills</b>	17
Omschrijving en afbakening	17
Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten	17
Onderzoeksvragen	19
Referenties	20
<b>3. Zelfregulatie</b>	23
Omschrijving en afbakening	23
<i>Het concept zelfregulatie</i>	23
Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten	24
<i>Fundamenteel onderzoek</i>	24
<i>Praktijkgericht onderzoek</i>	25
Onderzoeksvragen	26
Referenties	27
<b>4. Burgerschap</b>	31
Omschrijving en afbakening	31
Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten	32
<i>Vervolgonderzoek</i>	33
<i>Longitudinaal en effectonderzoek</i>	33
<i>Vorming</i>	34
<i>Meting</i>	35
Onderzoeksvragen	35
<i>Korte en lange termijn</i>	36
<i>Cohortonderzoek</i>	36
Referenties	36

<b>5. Persoonsvorming en sociaal-emotionele ontwikkeling</b>	<b>39</b>
Omschrijving en afbakening	39
Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten	39
<i>Persoonlijkheidskenmerken en (sociaal-economisch) succes</i>	39
<i>Pedagogiek en ontwikkelingspsychologie</i>	39
<i>Positieve benadering en geluk</i>	40
<i>Interactieperspectief: context en feedback</i>	40
<i>Pedagogiek en wijsbegeerte</i>	41
Onderzoeksvragen	41
Type onderzoek dat gewenst is	42
Referenties	43
<b>6. Internationale skills</b>	<b>45</b>
Omschrijving en afbakening	45
Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten	46
<i>Interculturele skills</i>	46
<i>Professionele skills van docenten</i>	47
<i>De toetsing en evaluatie van interculturele skills</i>	48
<i>Vaardigheid in een tweede taal</i>	48
<i>Veranderingen in het tweedetaalonderwijs in Nederland</i>	49
Onderzoeksvragen	50
Vervolgonderzoek	51
<i>Onderzoeksvragen</i>	52
Referenties	52
<b>7. Levensloop en arbeidsmarkt</b>	<b>57</b>
Omschrijving en afbakening	57
Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten	57
<i>Het belang van de verschillende skills (het waarom)</i>	57
<i>De verhouding tussen advanced skills onderling en tussen advanced skills en kernvaardigheden (het wat)</i>	58
<i>De wijze waarop de verschillende skills elkaar beïnvloeden (het hoe)</i>	59
<i>De optimale timing van de verwerving en het onderhouden van vaardigheden over de levensloop (het wanneer)</i>	60
Onderzoeksvragen	61
Referenties	62

<b>8. Meetinstrumenten</b>	<b>63</b>
Omschrijving en afbakening	63
<i>Meetdoel</i>	63
<i>Doelgroep</i>	63
<i>Domeinspecificiteit: generiek of specialistisch?</i>	63
<i>Essentiële onderdelen</i>	63
<i>Ontwikkelingsfasen</i>	64
<i>Taakcontext</i>	64
<i>Opbrengsten</i>	64
Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten: recente thema's op het terrein van assessment en onderwijskundig meten	64
<i>Metten als een proces van valide redeneringen over leerlingen</i>	66
<i>Metten gestuurd door modellen van leren en verwerving van attributen, uitgedrukt in leerprogressies</i>	66
<i>Metten in een natuurlijke taaksetting</i>	67
<i>Evidence centered ontwerp van meetinstrumenten</i>	68
Onderzoeksvragen	70
<i>Korte en lange termijn</i>	71
<i>Cohortonderzoek</i>	71
Referenties	71
<b>9. Samenvatting, prioriteiten en vervolg</b>	<b>73</b>
Samenvatting	73
Prioriteiten en hoofdlijnen voor verder skills onderzoek	75
Vervolg: naar meer kennis over skills	79



## 4. Burgerschap

*Remmert Daas  
Anne Bert Dijkstra*

### Omschrijving en afbakening

Een gangbaar onderscheid naar doelen van onderwijs is dat tussen persoonsvorming, maatschappelijke en culturele vorming, en voorbereiding op beroepsuitoefening en deelname aan de arbeidsmarkt (Ministerie OW, 1989). In het curriculumdebat over de inrichting van toekomstgericht funderend onderwijs kiest ook de overheid<sup>6</sup> deze doelen als uitgangspunt waar het gaat om de inrichting van het curriculum voor de kennis en vaardigheden die nodig zijn voor vervolgonderwijs en arbeidsmarkt, voor volwaardige participatie in een pluriforme democratische samenleving, en om bij te dragen aan persoonsvorming en talentontwikkeling. Vanuit een functionalistische beschouwing kent het onderwijs drie primaire functies: kwalificatie, selectie en allocatie, en socialisatie. Kwalificatie richt zich op de verwerving van mogelijkheden tot een zelfstandig bestaan, met name door voorbereiding op de arbeidsmarkt, en hangt nauw samen met de differentiërende werking van onderwijs, die bepaalt welke kwalificaties leerlingen ter verwerving worden aangeboden (selectie). De socialisatiefunctie betreft de bijdrage die onderwijs levert aan de overdracht van de dominante cultuur. Het verwerven van sociale en maatschappelijke competenties is daarvan een belangrijk onderdeel.

Bij de bijdrage van onderwijs aan de sociale en maatschappelijke ontwikkeling van leerlingen kan onderscheid worden gemaakt in skills op het intrapersonlijke, interpersoonlijke en maatschappelijke domein. Het intrapersonlijke heeft betrekking op aspecten binnen de persoon, zoals zelfrespect en de ervaren gevoelens. De interpersoonlijke dimensie verwijst naar de skills die van belang zijn voor de omgang met andere mensen. Het gaat om de skills om in allerlei situaties op een goede manier met anderen om te gaan en de eigen doelen te realiseren. De meer algemene maatschappelijke competenties zijn van belang om je binnen sociale verbanden te kunnen bewegen, zoals de skills die nodig zijn om bij te dragen aan de samenleving, de democratie en de groepen waarin mensen leven (ten Dam & Volman, 2003; Dijkstra, 2012).

De ontwikkeling van burgerschap wordt in Nederlands beleid gerelateerd aan de bevordering van sociale integratie (vgl. Tweede Kamer, 2005). Scholen hebben sinds 2006 een wettelijke inspanningsplicht ten aanzien van burgerschap. Daarnaast zijn onderdelen ervan terug te vinden in de kerndoelen voor het funderend onderwijs. Burgerschap is zo gezien ook formeel onderdeel van de socialisatiefunctie van het onderwijs. Ook in het debat over het curriculum van de toekomst is dit een belangrijk thema. De concepten sociale en maatschappelijke skills kunnen vanuit verschillende perspectieven benaderd worden, en er bestaan dan ook diverse definities en gerelateerde concepten.

<sup>6</sup> Vgl. Kamerbrieven Toekomstgericht funderend onderwijs, 17 november 2014; Beleidsreactie op het advies Platform Onderwijs2032, 23 januari 2016 (<http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2014/11/17/kamerbrief-over-toekomstgericht-funderend-onderwijs/kamerbrief-over-toekomstgericht-funderend-onderwijs.pdf>; <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/01/23/kamerbrief-met-beleidsreactie-op-het-advies-van-het-platform-onderwijs2032>).

## Verkenning op basis van wetenschappelijke inzichten

Hoewel de kennis voornamelijk beperkt is, begint voor Nederland enig onderzoek naar de verwerving van sociale en maatschappelijke skills beschikbaar te komen. De burgerschapscompetenties van leerlingen zijn in Nederland in kaart gebracht in de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) op 15-jarige leeftijd (Maslowski et al., 2010; Schulz et al., 2010), met de PPO van het Cito in groep 8 (Wagenaar, van der Schoot, & Hemker, 2011; vgl. Kuhlemeier, van Bortel & van Til, 2012), in groep 8 en de 3<sup>e</sup> klas van het voortgezet onderwijs als onderdeel van Cool5-18 (Dijkstra et al., 2015; Eidhof, 2016; Geijsel et al., 2012; ten Dam et al., 2011), en onderzoek op scholen voor basis- en voortgezet onderwijs in de Scholenpanels Burgerschap (Geboers, 2014; Peschar et al., 2010). Voor de eerst en laatst genoemde studie zijn nieuwe ronden van gegevensverzameling in uitvoering. Internationaal onderzoek zoals de Engelse Citizenship Education Longitudinal Study (CELS; Keating et al., 2010) en de Zweedse Youth & Society (YeS; Amnå et al., 2009), laat bevindingen zien die mogelijk relevant zijn voor de Nederlandse praktijk. Voor overzichten van de resultaten van onderzoek zie bijvoorbeeld Dijkstra (2012) en ten Dam, Dijkstra & Janmaat (2016). Uit het (nog beperkte) onderzoek komen onder meer de volgende bevindingen naar voren. Daarbij moet worden opgemerkt dat de resultaten in meerdere gevallen op één dataset zijn gebaseerd en verdere corroboratie vaak wenselijk is.

- Scholen hebben een effect op de burgerschapsontwikkeling van leerlingen. De gevonden effecten zijn over het algemeen het sterkst voor burgerschapskennis. De invloed van scholen op waarden, houdings- en vaardigheidsaspecten is beperkter. Dit beeld is vergelijkbaar voor andere domeinen van schooleffectiviteitsonderzoek.
- Schoolklimaat en (democratisch) klasklimaat hangen samen met burgerschap van leerlingen. Hoe deze aspecten de ontwikkeling van burgerschap beïnvloeden is echter nog grotendeels onduidelijk (cf. de Weerd et al., 2005; Geboers et al., 2013; Isac et al., 2014). Er bestaan dan ook nog veel vragen naar de meest effectieve manier om burgerschapsonderwijs vorm te geven. Dit heeft onder andere te maken met de cross-sectionele data waar de meeste onderzoeken op berusten, waardoor causale verbanden moeilijk te onderzoeken zijn (zie hierna).
- Hoewel de meeste scholen in Nederland een (globale) visie op burgerschap hebben ontwikkeld, is het onderwijs weinig planmatig en resultaatgericht. Van uitgewerkte onderwijsdoelen en doorlopende leerlijnen is vaak weinig tot geen sprake (cf. Inspectie van het Onderwijs, 2015). De Inspectie van het Onderwijs signaleert al een aantal jaren dat de ontwikkeling van burgerschapsonderwijs stagneert, en de Onderwijsraad (2012) adviseert de burgerschapsopdracht voor scholen te verduidelijken.
- In onderzoek naar burgerschapskennis van het Cito oordelen experts dat de kennis van leerlingen in groep acht van de basisschool bij de verwachtingen achterblijft (Wagenaar et al., 2011). Het niveau 'voldoende' correspondeert met de kennis die volgens de kerndoelen verwacht zou mogen worden en voor driekwart van de leerlingen haalbaar zou moeten zijn. Het niveau 'minimum' zou voor vrijwel alle leerlingen binnen bereik moeten liggen. Het Cito rapporteert echter dat één op vijf leerlingen het minimale niveau niet behaalt, en het percentage 'voldoende' tussen de 30-40% ligt. In onderzoek naar sociale competenties typeren Kuhlemeier et al. (2012) dat deze voor leerlingen in groep 8 van de basisschool voldoende lijken. Standaarden voor de gewenste niveaus ontbreken echter.

- Leerlingen in het Nederlandse voortgezet onderwijs scoren op diverse aspecten van burgerschap lager dan hun leeftijdsgenoten in vergelijkbare landen (Maslowski et al., 2011; Schulz et al., 2010).
- Er lijkt dan ook sprake van een onderscheid tussen vmbo enerzijds en havo/vwo anderzijds. Leerlingen in het havo/vwo presteren aanzienlijk hoger op burgerschapskennis (cf. Maslowski et al., 2011; van de Werfhorst et al., 2015). Ook de doelen die docenten voor leerlingen stellen verschillen tussen deze groepen (Leenders, Veugelers, & de Kat, 2008). Hoe beide groepen zich tot elkaar verhouden en welke mechanismen daarbij een rol spelen, is vooralsnog niet duidelijk (cf. Nieuwelink, 2016).
- Er is nog weinig zicht op de ontwikkeling van burgerschap gedurende de levensloop. Hierdoor is er nog weinig te zeggen over de gevolgen van het ontwikkelen van burgerschap gedurende de (vroeg-) adolescentie en de effecten van burgerschapsonderwijs op latere leeftijd. Onderzoek uit Engeland en Zweden vindt dat ontwikkeling van burgerschap niet rechtlijnig verloopt. Ook de verhouding tussen de verschillende 'agents' die bijdragen aan de ontwikkeling van burgerschap is onduidelijk. Zo vindt de ontwikkeling van aspecten zoals normen, waarden en houdingen zowel binnen als buiten de school plaats. Onduidelijk is echter hoe deze ontwikkelingen in verschillende sociale domeinen zich tot elkaar verhouden en waar voor onderwijs mogelijkheden liggen om effectief bij te dragen.
- Hoewel de meeste docenten aangeven geen problemen te ondervinden bij het bespreekbaar maken van maatschappelijke thema's (Sijbers et al., 2015), gaat het om soms lastig te bespreken of gevoelige onderwerpen (Kleijwegt, 2016). De invloed van (het bespreken van) maatschappelijke gebeurtenissen op de maatschappelijke ontwikkeling van (groepen) leerlingen is nog grotendeels onbekend; alsook hoe bespreking hiervan het best vormgegeven kan worden (vgl. de Graaff et al., 2016).
- De invloed en rol van nieuwe media bij de ontwikkeling van burgerschap zijn nog grotendeels onbekend. Hoewel het lezen van nieuws in de meeste studies een positief effect heeft, vindt Zweeds onderzoek dat de invloed van media als Facebook en Twitter zeer beperkt is (Ekström, Olsson, & Shehata, 2014). Vooralsnog is onduidelijk in hoeverre het positieve effect van de verbinding van binnen- en buitenschools leren waarvan in het algemeen sprake is (Bronkhorst & Akkerman, 2014) zich ook rond burgerschapscompetenties voordoet.

### *Vervolgonderzoek*

Op basis van bovenstaande beschrijving is het zinvol toekomstig onderzoek op een aantal onderdelen te richten. Het gaat daarbij om zowel fundamenteel als meer praktijkgericht onderzoek, waarbij instrumentontwikkeling, longitudinale gegevensverzameling, en effectonderzoek belangrijke zwaartepunten zijn.

### *Longitudinaal en effectonderzoek*

Hoewel scholen een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van burgerschap, is meer inzicht nodig in processen die bijdragen aan de ontwikkeling van leerlingen alsook hoe deze elkaar beïnvloeden. Er is tot op heden nauwelijks inzicht in effectieve methoden om burgerschapscompetenties (aan) te leren, en de effecten hiervan op korte en lange termijn. Hiervoor is onderzoek nodig naar de schoolpraktijk. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor het bespreken van maatschappelijke thema's en gebeurtenissen.

De ontwikkeling van burgerschap in longitudinaal perspectief vraagt verder onderzoek. Om gericht in de ontwikkeling van sociale en maatschappelijke competenties te investeren, is het van belang inzicht te hebben in de relatie tussen het op school gegeven onderwijs en de competenties van leerlingen en de ontwikkeling daarvan over de tijd. Om meerdere redenen is het zinvol de bijdrage van onderwijs te richten op de skills (of bouwstenen daarvan) die 'gevoelig' zijn voor interventie door onderwijs, én die over langere tijd bijdragen aan individueel succes en collectieve baten, zoals binding en cohesie. Zo lijkt de ontwikkeling van burgerschapscompetenties niet lineair te verlopen, en werd in de Engelse CELS een 'dip' in burgerschapscompetenties gevonden rond 13- à 14-jarige leeftijd (Keating et al., 2010), die ook voor Nederlandse leerlingen op lijkt te gaan (Geboers et al., 2015). De ontwikkeling daarvan op de langere termijn is echter onduidelijk. Om deze vragen te beantwoorden is het nodig leerlingen/adolescenten langere tijd te volgen en op latere leeftijd weer op te zoeken.

Belangrijke vragen zijn daarmee die naar de sociale en maatschappelijke competenties die leerlingen zich eigen maken, de ontwikkeling daarvan over langere tijd, de individuele en collectieve effecten daarvan, en de mechanismen die daarbij een rol spelen. Deelvragen zijn:

- Hoe kan bevordering van deze opbrengsten door onderwijs effectief worden vormgegeven, en welke rol spelen algemene en specifieke kenmerken van schooleffectiviteit, leraren, pedagogisch-didactische aanpakken en de kenmerken van de leerlingenpopulatie en het schoolklimaat (waaronder diversiteit, groeperingseffecten, schoolbeleving en sociale veiligheid) daarbij? Een aspect daarvan is ook de samenhang tussen verschillende typen opbrengsten.
- In hoeverre is sprake van differentiatie in het curriculum binnen scholen en tussen schooltypen, en wat zijn daarvan de effecten op de resultaten van leerlingen op zowel korte als lange termijn? Op welke momenten en op welke manier is sprake van selectie?
- Welke rol spelen andere factoren (gezin, peers, sociale netwerken, media enz.) daarbij?
- Ook vragen naar 'sturing' zijn van belang. Welke doelen en invullingen krijgen veel, minder of geen plaats in het curriculum? Welke visies, overwegingen en belangen spelen daarbij een rol? Welke rol spelen de overheid, stakeholders (lokale omgeving, bedrijfsleven, onderwijsorganisaties e.d.) en geledingen binnen scholen (besturen, schoolleiders en leraren, ouders en leerlingen) daarbij? Onder welke condities kan onderwijsontwikkeling effectief worden bevorderd?

### Vorming

Kwalificatie en socialisatie zijn onderdeel van een algemeen proces van persoonsvorming, gericht op brede ontplooiing en identiteitsontwikkeling. Onder meer emotionele ontwikkeling, creativiteit en het verwerven van culturele en lichamelijke vaardigheden zijn doelen van onderwijs, denk bijvoorbeeld aan kunstzinnige vorming. Het gaat dus niet alleen om functionele, op individueel of maatschappelijk nut gerichte doelen, maar ook om doelen die in zichzelf waardevol zijn als relevant worden gezien (Onderwijsraad, 2011). Dat sluit de notie van 'nut' overigens niet uit, zoals blijkt uit onderzoek naar de bijdrage aan andere doelen, zoals bevordering van schoolprestaties, tekstbegrip of inlevingsvermogen (bijv. OECD, 2013; Schumacher, 2009; Winner & Hetland, 2000). De recent hernieuwde aandacht voor persoonsvorming lijkt gedeeltelijk gemotiveerd door functionele overwegingen, zoals de relatie tussen persoonlijkheidskenmerken en succesvolle school- en beroepsloopbanen, of het belang van zelfregulering, karaktervorming of creativiteit (cf. Borghans, Diris & ter Weel, 2014; Kautz et al., 2014; OECD,

2015; van den Berge et al., 2014). Dat leidt tot vragen naar de effecten van (uiteenlopende vormen van) persoonsvorming als intrinsiek doel, naar de relatie tussen persoonsvorming en de functionele baten daarvan op individueel en collectief niveau, en tot vragen over de relatie tussen beide. Volgens de Onderwijsraad (2013; 2016) is de sterke focus op meetbare prestaties ten koste gegaan van de bredere vormende functies van onderwijs. Dat leidt onder meer tot de vraag wat precies de effecten van vormend onderwijs zijn, en hoe deze in kaart gebracht zouden kunnen worden. De ontwikkeling van valide indicatoren en het identificeren van de schoolkenmerken die de effectiviteit daarvan bepalen zijn daarvan onderdeel.

### Meting

Het meten en beoordelen van burgerschap vraagt verdere aandacht (cf. Ledoux et al., 2013)<sup>7</sup>. De (wetenschappelijke) instrumenten tot dusver beschikbaar ten aanzien van houding en vaardigheden berusten vooral op vragenlijstonderzoek en zelfrapportage, en voor kennis zijn enkele toetsen ontwikkeld. Zowel het type instrumenten als de domeinen waarop deze betrekking hebben, vragen verdere ontwikkeling, zodat zowel validiteit als betrouwbaarheid van de data worden versterkt. Het verdient dan ook aanbeveling het beschikbare instrumentarium verder uit te breiden. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen het op korte termijn beschikbaar maken van instrumenten (ook voor de onderwijspraktijk) op basis van beschikbare aanzetten, en nieuwe instrumentontwikkeling op de middellange termijn.

De effecten van nieuwe media in de ontwikkeling van burgerschap zijn vooralsnog onduidelijk. Terwijl de een ze begroet als een nieuwe vorm van politiek engagement (Kahne, Middaugh, & Allen, 2014), is de ander sceptisch over het beperkte gebruik ervan voor politieke inhoud (Ekström et al., 2014). Ook voor Nederland is vooralsnog weinig kennis beschikbaar over de invloed van nieuwe media op de ontwikkeling van burgerschap.

### Onderzoeksvragen

Met de voorafgaande opmerkingen zijn de belangrijkste domeinen genoemd waarop onderzoek nodig is. Het beschikbare onderzoek betreft overwegend cross-sectioneel onderzoek, terwijl – voor zover dat werd uitgevoerd – longitudinaal onderzoek gebaseerd is op relatief beperkte aantallen scholen en leerlingen, over slechts relatief korte perioden. Om tot kennisgroei te komen, is verder descriptief en verklarend onderzoek nodig, dat kwalitatief en kwantitatief van aard is. Daarbij is gerichte, longitudinale gegevensverzameling een prioriteit, evenals de ontwikkeling van instrumenten. Welke instrumenten (formatief; summatief; combinaties) kunnen worden ontwikkeld om de sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen in kaart te brengen? De vraag naar de predictieve- en criteriumvaliditeit is daarbij een belangrijk aandachtspunt.

Tot besluit lichten we er de volgende centrale onderzoeksvragen uit, die richting kunnen geven aan verdere gegevensverzameling en analyse:

- Hoe ontwikkelt burgerschap zich gedurende de levensloop? Wat zijn de effecten daarvan? Zijn bijvoorbeeld leerlingen met meer burgerschapskennis, -houding en -vaardigheden op latere leeftijd ook meer politiek en sociaal geëngageerd? Welke eisen stelt dit aan het burgerschap van leerlingen tijdens de basisschool, middelbare school, of vervolgopleiding?

<sup>7</sup> Zie ook hoofdstuk 8 in deze rapportage.

- Welke mogelijkheden zijn er om burgerschapscompetenties van leerlingen op valide en betrouwbare wijze in kaart te brengen, voor toepassing in de onderwijspraktijk (zelfevaluatie en onderwijsontwikkeling door scholen) en voor beschrijvend en verklarend onderzoek?
- Welke processen en mechanismen dragen bij aan de ontwikkeling van leerlingen op het gebied van burgerschap en hoe beïnvloeden deze elkaar? Wat zijn effectieve methoden om burgerschap te bevorderen en wat zijn de effecten hiervan op korte en lange termijn?

### Korte en lange termijn

Vragen die zich richten op de schoolpraktijk lenen zich ervoor om op korte termijn onderzocht te worden. Hierbij gaat het om vragen als: Welke schoolkenmerken stimuleren ontwikkeling van burgerschap? Welke benadering van burgerschapsonderwijs heeft effect? Hoe kunnen burgerschapscompetenties beoordeeld worden?

Daarnaast is uitgebreider, meer fundamenteel onderzoek nodig om de onderliggende vragen naar mechanismen en effecten te beantwoorden: hoe ontwikkelt burgerschap zich op langere termijn? Wat zijn de kenmerken van effectief onderwijs, en hoe kan de school zich verhouden tot andere socialiserende partijen? Wat zijn de individuele- en collectieve opbrengsten van burgerschap?

### Cohortonderzoek

In onder andere England (Keating et al., 2010), Zweden (Amnå et al., 2009) en Duitsland (Blossfeld, Rossbach, & von Maurice, 2011) is de laatste jaren geïnvesteerd in het opzetten van longitudinaal onderzoek naar onder meer sociale en maatschappelijke skills. Deze studies laten zien dat de ontwikkeling van burgerschap complex verloopt, en diverse stadia in ontwikkeling onderscheiden kunnen worden. Hoewel de resultaten op onderdelen kunnen bijdragen aan onderzoek en theorievorming voor de Nederlandse context, is cohortonderzoek voor de Nederlandse populatie nodig om op de eerder geformuleerde vragen antwoord te kunnen geven voor de Nederlandse context.

### Referenties

- Amnå, E., Ekström, M., Kerr, M. & Stattin, H. (2009). Political socialization and human agency. The development of civic engagement from adolescence to adulthood. *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 111(1), 27-40.
- Blossfeld, H., Roßbach, H., & von Maurice, J. (2011). *Education as a Lifelong Process - The German National Educational Panel Study (NEPS)*. Bamberg: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Borghans, L., Diris, R., & ter Weel, B. (2014). Investeren in persoonlijke ontwikkeling verbeteren sociaal-economische uitkomsten. CPB Policy Brief 2014/08.
- Bronkhorst, L., & Akkerman, S. (2014). *Continuities and discontinuities in learning across school and out-of-school contexts*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- de Graaff, D., Pattipohy, K., Haidweiller, R., & den Otter, M. (2016). *Verkenning: Dialoog als burgerschapsinstrument*. Amsterdam: Diversion.
- de Weerd, M., Gemmeke, M., Rigter, J., & van Rij, C. (2005). *Indicators for monitoring active citizenship and citizenship education*. Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek.
- Dijkstra, A.B. (2012). *Sociale opbrengsten van onderwijs*. Amsterdam: Vossiuspers Universiteit van Amsterdam.

- Dijkstra, A.B., Geijssel, F., Ledoux, G. van der Veen, I., & ten Dam, G. (2015). Effects of school quality, school citizenship policy, and student body composition on the acquisition of citizenship competences in the final year of primary education. *School Effectiveness and School Improvement*, 26, 4, 524-553.
- Eidhof, B.B.F. (2016). *Influencing Youth Citizenship*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam
- Ekström, M., Olsson, T., & Shehata, A. (2014). Spaces for public orientation?: Longitudinal effects of Internet use in adolescence. *Information, Communication and Society*, 17(2), 168-183
- Geboers, E. (2014). *Citizenship of young people*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Geboers, E., Geijssel, F., Admiraal, W. & ten Dam, G. (2013). Review of the effects of citizenship education. *Educational Research Review*, 9, 158-173.
- Geboers, E., Geijssel, F., Admiraal, W., Jorgensen, T. & ten Dam, G. (2015). Citizenship development of adolescents during the lower grades of secondary school. *Journal of Adolescence*, 45, 89-97.
- Geijssel, F., Ledoux, G., Reumerman, R., & ten Dam, G. (2012). Citizenship in young people's daily lives. Differences in citizenship competences of adolescents in the Netherlands. *Journal of Youth Studies*.
- Inspectie van het Onderwijs (2015). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2013/2014*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Isac, M. M., Maslowski, R., Creemers, B., & van der Werf, G. (2014). The contribution of schooling to secondary-school students' citizenship outcomes across countries. *School Effectiveness and School Improvement*, 25(1), 29-63.
- Kahne, J., Middaugh, E., & Allen, D. (2014). *Youth, new media, and the rise of participatory politics*. Working Paper No. 1. Oakland, CA: Youth and Participatory Politics Research Network.
- Kautz, T., Heckman, J., Diris, R., ter Weel, B. & Borghans, L. (2014). *Fostering and Measuring Skills: Improving Cognitive and Non-cognitive Skills to Promote Lifetime Success*. OECD Education Working Papers 110. Paris: OECD.
- Keating, A., Kerr, D., Benton, T., Mundy, E., & Lopes, J. (2010). *Citizenship education in England 2001-2010: young people's practices and prospects for the future: the eighth and final report from the Citizenship Education Longitudinal Study (CELS)*. London: DfE.
- Kleijwegt, M. (2016). *2 werelden 2 werkelijkheden. Hoe ga je daar als docent mee om?* Den Haag: Ministerie OCW.
- Kuhlemeier, H., van Boxtel, H., & van Til, A. (2012). *Balans van de sociale opbrengsten in het basisonderwijs. PPOON-reeks nr. 48*. Arnhem: Cito.
- Ledoux, G., Meijer, J., van der Veen, I., & Breetvelt, I. (2013). *Meetinstrumenten voor sociale competenties, metacognitie en advanced skills*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Leenders, H., Veugelers, W. & de Kat, E. (2008). Teachers' views on citizenship education in secondary education in The Netherlands. *Cambridge Journal of Education*, 38(2), 155-170.
- Maslowski, R., Naayer, H., Isac, M., Oonk, G., & van der Werf, M. (2010). *Eerste bevindingen International Civic and Citizenship Study. Rapportage voor Nederland*. Groningen: GION.
- Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (1989). *Rijkdom van het onvoltooide*. Den Haag: Ministerie OW.
- Nieuwelink, H. (2016). *Becoming a democratic citizen*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- OECD (2013). *Art for Art's Sake? The impact of arts education*. Paris: OECD.
- OECD (2015). *Skills for Social Progress. The Power of Social and Emotional Skills*. Paris: OECD.
- Onderwijsraad (2011). *Onderwijs vormt*. Den Haag: Onderwijsraad.

- Onderwijsraad (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2013). *Een smalle kijk op onderwijskwaliteit*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2016). *De volle breedte van onderwijskwaliteit. Van smal beoordelen naar breed verantwoorden*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Peschar, J., Hooghoff, H., Dijkstra, A.B. & ten Dam, G. (red.)(2010), *Scholen voor burgerschap. Naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*. Antwerpen: Garant.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Kerr, D., & Losito, B. (2010). *ICCS 2009 International Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary school students in 38 countries*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Schumacher, R. (2009). *Pauken mit Trompeten. Lassen sich Lernstrategien, Lernmotivation und soziale Kompetenzen durch Musikunterricht fördern?* Berlin: Bundesministerium für Bildung und Forschung.
- Sijbers, R., Elfering, S., Lubbers, M., Scheepers, P. & Wolbers, M. (2015). *Maatschappelijke thema's in de klas: Hoe moeilijk is dat?* Nijmegen: ITS.
- ten Dam, G., Dijkstra, A.B., & Janmaat, G. (2016). De maatschappelijke opdracht van de school: burgerschapsonderwijs in ontwikkeling. In Van Houtte, M., Vermeulen, M., & Eidhof B. (red.), *Onderwijssociologie*. Garant (te verschijnen).
- ten Dam, G., Geijsel, F., Reumerman, R., & Ledoux, G. (2011). Measuring citizenship competences of young people. *European Journal of Education*, 46(3), 354-372.
- ten Dam, G., & Volman, M. (2003). A life jacket or an art of living. Inequality in social competence education. *Curriculum Inquiry*, 33(2), 117-137.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2005). *Memorie van Toelichting bij de Wijziging van de Wet op het primair onderwijs, de Wet op de expertisecentra en de Wet op het voortgezet onderwijs in verband met de bevordering van actief burgerschap en sociale integratie*. Kamerstuk 2004-2005, 29959, nr. 3.
- van de Werfhorst, H., Elffers, L., & Karsten, S. (red.)(2015). *Onderwijsstelsels vergeleken: leren, werken en burgerschap*. [www.didactiefonline.nl](http://www.didactiefonline.nl)
- van den Berge, W., Daas, R., Dijkstra, A.B., Ooms, T., & ter Weel, B. (2014). *Investeren in skills en competenties. Een voorstudie voor programmering van onderwijs en beleid*. Den Haag / Amsterdam: CPB / Universiteit van Amsterdam.
- Wagenaar, H., van der Schoot, F., & Hemker, B. (2011). *Balans actief burgerschap en sociale integratie. Uitkomsten van de peiling 2009. PPON-reeks nr. 45*. Arnhem: Cito.
- Winner, E. & Hetland, L. (2000). The arts in education. Evaluating the evidence for a causal link. *Journal of Aesthetic Education*, 34, 3/4, 3-10.